

IV

PRIKAZI

EPIKTET, *RAZGOVORI*, LOZNICA: KARPOS, 2017
EPIKTET, *O PITANJIMA KARAKTERA I MORALNOG IZBORA*,
BEOGRAD: SRPSKA KNJIŽEVNA ZADRUGA, 2019

Tamara Plećaš

Epiktet (Επίκτητος) se ubraja među najznačajnije predstavnike stoičkog pravca a istovremeno i među najuticajnije učitelje stoičke filozofije. Bio je oslobođeni rob koji je živio tokom prvog i drugog veka nove ere u Rimskom carstvu. Podučavao je u Rimu a potom i u Nikopolju. Epiktetovo ime se ne vezuje samo za filozofiju i, na primer, klasičnu filologiju, već i za književnost i neke savremene psihoterapeutske pravce, a interesovanje za ovog stoičkog filozofa ne jenjava tokom nekoliko poslednjih decenija. To na prvi pogled može da deluje veoma neobično, posebno ukoliko imamo u vidu da je Epiktet, iako veoma cenjen u poznoj antici i kasnije, ipak vekovima marginalizovan. Naime, iako su sredinom petnaestog veka sačinjeni neki od prvih prevođa Epiktetove misli sa grčkog na latinski jezik, Seneka (Lucius Annaeus Seneca) se pored Cicerona (Marcus Tullius Cicero) koji, doduše, nije ni bio stoik ali jeste važan izvor za stoicizam, više čitao i citirao. Možda su

Epiktetovoj marginalizaciji u određenoj meri doprineli i neki od francuskih filozofa sedamnaestog i osamnaestog veka, poput Paskala (Blaise Pascal) i Didroa (Denis Diderot). Paskal je, za razliku od Epikteta, smatrao da ljudsko blagostanje zavisi pre svega od božije milosti (Sellars 2006: 145), dok je Didro, u svojoj odrednici posvećenog stoicizmu u *Enciklopediji*, pohvalno govorio o ranim stoicima (Kraye 2017: 303) istovremeno bivajući fasciniran Senekom (Sellars 2006: 149). Epikteta su, međutim, i tokom tog perioda preporučivali, i to autori poput Voltera (François-Marie Arouet) (Krstić 2016: 23), a bilo je i onih koji su polemizovali sa nekim Epiktetovim stavovima, poput Montenja (Michel de Montaigne) (Sellars 2006: 143). Kant (Immanuel Kant) je hvalio stoičku etiku, za razliku od mislioca devetnaestog veka koji uglavnom nisu bili previše naklonjeni stoicima. Tokom nekoliko poslednjih decenija dvadesetog veka pobuđuje se iznova interes za helenistički period u filozofiji, a time

ujedno i stoicizam. Posebna pažnja se poklanja upravo Epiktetu.

Flavije Arijan (Ἀρριανός), jedan od najpoznatijih Epiktetovih učenika, zabeležio je na grčkom jeziku Epiktetova predavanja i govore u vidu beležaka koje su potom pretočene u dva odvojena spisa. Epiktet je kod nas prisutan makar jedan vek. Naime, još je 1922. godine (Beograd, Izdavačka knjižarnica Napredak) izašla knjižica pod nazivom *Obrasci volje i sreće: Epiktet i Marko Aurelije* koja je zamišljena kao svojevrsni uvod u stoicizam i koju je priredio Dimitrije Frtunić, dok je Miloš N. Đurić preveo *Priručnik Epiktetov* (Ἐγχειρίδιον Ἐπικτήτου) 1958. godine u izdanju Kulture iz Beograda.

Kada je reč o najnovijim izdanjima, izdavačka kuća Karpos iz Loznice objavljuje 2017. godine u celosti ono što je nama danas sačuvano od Epiktetovih dijatriba (Ἀρριανοῦ τῶν Ἐπικτήτου Διατριβῶν), to jest, *Razgovora*, dok izdavačka kuća Srpska književna zadruga 2019. godine objavljuje izbor Epiktetovih dijatriba pod nazivom *O pitanjima izbora i moralnog karaktera*. Oba izdanja su na ćirilničnom pismu. Reč je o zabeleženim predavanjima, odnosno (raz)govorima, koje je Epiktet vodio pre svega sa svojim učenicima a zatim i sa onima koji nisu pohađali njegovu školu. Naime, to su bili mahom prolaznici koji bi se zatekli u Nikopolju i koji su dolazili kod Epikteta po određeni savet, preporuku ili jednostavno da čuju tada već poznatog filozofa. Smatra se da je Arijan u najvećoj meri zabeležio neformalni deo časa, tokom kojeg je Epiktet odgovarao na pitanja svojih učenika, objašnjavao detaljnije neke aspekte stoičkog učenja i slično, što je ujedno i doprinelo tome da Arijanove beleške budu vrlo čitljive i prijemčive. Ako je suditi po Arijanovom pismu izvesnom Geliju, Arijan nije

lično objavio svoje beleške. One su, međutim, vremenom i prepisivanjem dospele do sve većeg kruga čitalaca. Takođe, smatra se da je danas sačuvano samo deo Arijanovih beležaka, odnosno da je prvobitno postojalo osam knjiga *Razgovora*.

Razgovore (Epiktet 2017) su za Karpos sa starogrčkog preveli Sonja Vasiljević i Aleksa Petrović, dok je napomene napisao Aleksa Petrović, a korekturu izvršio Dejan Aničić. Karposovo izdanje sadrži hronološki izvod iz Epiktetovog života, kao i uvodno izlaganje koje je napisao Robert Dobin (Robert Dobbin) a koje je sa engleskog jezika prevela Miljana Protić. Reč je o uvodu koji je Dobin napisao za prvu knjigu *Razgovora* koju je on priredio 1998. godine za Oksfordsko izdanje. Karposovi *Razgovori* se sastoje iz četiri knjige i odabranih, mahom Stobejevih (Ἰωάννης Στοβαῖος), fragmenata. Na samom kraju Karposovog izdanja nalazi se korisna i vešto probrana bibliografija za sve čitatelje koji su zainteresovani za dalje bavljenje Epiktetom i Epiktetovom, odnosno, stoičkom filozofijom.

Izdanje Srpske književne zadruge (Epiktet 2019) je prevela i priredila Čelica Milovanović. Ona je ujedno načinila i izbor od 67 od ukupno 95 Epiktetovih govora, odnosno predavanja. To izdanje prati i pažljivo napisan i sadržajan predgovor koji je takođe napisala Čelica Milovanović, kojoj ujedno dugujemo i sve napomene koje prate ovo izdanje. Specifičnost ovog izdanja jeste i ta što je prevodilac izabrala da dodatno pojašni i obrazloži neke od podnaslova koje prate svaki od Epiktetovih govora. Na poslednjim stranicama izdanja Srpske književne zadruge nalazi se uvek potreban glosar manje poznatih imena koji olakšava čitanje. Recenzent ovog izdanja je Gordan Maričić.

U kratkim crtama ćemo se osvrnuti na određena rešenja za koja su se opredelili prevodioci u izdanjima iz 2017-e, odnosno 2019-e godine. Naime, reč je o pojmovima koji se ubrajaju među stručne, to jest, tehničke termine stoičke filozofije i pojmove koji su od velikog značaja za etičku dimenziju Epiktetove filozofije. Ujedno je reč o pojmovima koji neretko izazivaju polemike među teoretičarima i oko kojih ne postoji jedinstven konsenzus. Etika se, posebno kada je reč o rimskim stoicima, može posmatrati kao vrednosno najznačajniji deo stoičkog diskursa. Stoici su, prateći u velikoj meri Sokrata, podučavali da je moralna vrlina (*ἀρετή*) i nužna i dovoljna za blažen život, odnosno *εὐδαιμονία*-u, to jest život kome se gotovo samorazumljivo težilo iz perspektive grčko-rimske filozofije. Upravo je to etici davalo izvesni primat u odnosu na logiku, odnosno fiziku. Ipak, stoička filozofija predstavlja jednu zaokruženu celinu i pitanja etike su u stoicizmu blisko povezana sa pitanjima fizike, odnosno logike, čemu svedoči i Epiktet.

Prvi problematični pojam je nasleden iz aristotelovske terminologije. Reč je o pojmu *προαίρεσις* kome u stoicizmu, kako se smatra, nije pridavana posebna pažnja pre Epikteta. Ipak, upitno je da li je Aristotel uticao na Epiktetovu terminologiju ili je pre slučaj da je filozofska terminologija u Epiktetovo vreme već bila prilično eklektična. Mihael Frede (Michael Frede) je, primera radi, tvrdio da kod Epikteta imamo „prvi istinski pojam slobodne volje“ (Frede 2012: 104). Iako ne možemo da zalazimo u celokupnu i veoma opširnu problematiku vezanu za ovaj pojam, svakako je važno da se istakne da je reč o jednom od najznačajnijih Epiktetovih doprinosa stoičkoj filozofiji. Epiktet je smatrao da je naš karakter određen i izborima

koje pravimo, i na koje mi, u jednom određenom smislu, uvek možemo da utičemo. Ono na čemu je Epiktet, čini se, konstantno insistirao jeste da je upravo *προαίρεσις* ono što je „do nas samih“, to jest, ono što je u našoj moći, te da je čovek samim tim i odgovoran za način na koji će koristiti *προαίρεσις* u svom svakodnevnom delanju. Štaviše, osoba koja upotrebljava *προαίρεσις* na ispravan način, jeste ujedno i osoba koja može da ostvari *εὐδαιμονία*-u.

Prevodioci Karposovog izdanja su se opredelili da *προαίρεσις* prevedu pojmom „volja“ (Epiktet 2017: 26; Epict. *Diss.* 2. 10. 1. itd.). Sa druge strane, taj je pojam u izdanju Srpske književne zadruge preveden kao „moralni izbor“ (Epict. *Diss.* 2. 10. itd; Epiktet 2019). Slična rešenja mogu da se pronađu i kod drugih prevodioca i tumača Epikteta. Primera radi, kod Antonija Longa (Anthony A. Long) pronalazimo da se *προαίρεσις* prevodi engleskom rečju „volition“ (Long 2002: 28, itd.), dok prevodilac Oldfader (W. A. Oldfather) koristi „moral choice“ (Epict. *Diss.* 2. 10. 1, etc.; Epictetus 1925). Neki drugi savremeni autoriteti za stoičku filozofiju *προαίρεσις* prevode sa „choice“ i „moral character“ kao što to čini, recimo, Dobin. Filozof Pavel Gregorić, priređivač i prevodilac Epiktetovog *Priručnika* na hrvatski jezik, *προαίρεσις* prevodi rečju „volja“, ali i ukazuje da na hrvatskom jeziku postoje prevodi kao što su „izbor“ i „odlučka“, te da bi se *προαίρεσις* mogao prevesti sa „moralni karakter“, napominjući da nijedno od tih rešenja nije sasvim zadovoljavajuće (Gregorić 2006: 32–34). Na važnost *προαίρεσις*-a u Epiktetovoj filozofiji ukazuje i spretno izabran naslov izdanja Srpske književne zadruge za koji se opredelila Čelica Milovanović (Epiktet 2019).

Drugi pojam koji je značajan za gotovo sve stoike jeste pojam koji se u našoj filozofskoj literaturi uglavnom

prevodio kao „dužnost“. To je, recimo, bilo rešenje koje je ponudio Albin Vilhar kada je prevodio Laertijeve (Διογένης Λαέρτιος) *Živote i mišljenja istaknutih filozofa*, gde je sedma knjiga posvećena upravo stoicizmu (Diog. Laert. 7. 84, 108, itd.). Još su prvi stoici raspravljali o tome šta je prikladno a šta neprikladno da se čini u određenim životnim okolnostima, kao i šta je racionalno da se izabere u izazovnim situacijama, poput izgnanstva ili pretnje smrću i slično. Spise koji se bave tom tematikom sastavljali su osnivači stoicizma Zenon iz Kitiona (Ζήνων ὁ Κιτιεύς), ali i njegovi naslednici, Kleant (Κλεάνθης) i Hrisip (Χρῦσιππος ὁ Σολεεύς). Reč je o tematici o kojoj se sa podjednakim žarom raspravljalo i u delima kasnijih stoika, ali i filozofa koji nisu bili stoici. Smatra se tako da je, recimo, Ciceronov spis *O dužnostima (De officiis)* napisan po ugledu i pod uticajem Panetijevog (Παναίτιος) dela *Περὶ τοῦ καθήκοντος* tokom druge polovine 44. godine stare ere. U jednom od svojih pisama Atiku (Titus Pomponius Atticus), Ciceron navodi kako nema nikakvih sumnji u pogledu toga da li grčki καθήκον (plural: καθήκοντα) odgovara latinskom *officium*, osim ukoliko Atik nema neki drugi predlog (Cic. Att. XVI 11). Atik, po svemu sudeći, nije imao drugačiji predlog, ali drugačije predloge pronalazimo kod nekih savremenih teoretičara koji smatraju da latinski prevod nije sasvim adekvatan i da ne pokriva sve ono o čemu govore stoici. Tako su se, na primer, Žak Branšvig (Jacques Brunschwig) i Dejvid Sedli (David Sedley) opredeli da καθήκοντα prevedu sa „proper functions“ (Brunschwig & Sedley 2003: 174), dok su, pak, Entoni Long i Bred Invud (Brad Inwood) koristili prevod „appropriate actions“ (Long 2002; Inwood 2018). Sonja Vasiljević i

Aleksa Petrović su se, takođe, opredeli za „prikladne radnje“ (Epict. *Diss.* 3. 2. 4; Epiktet 2017: 182, itd.), dok Čelica Milovanović *τὰ καθήκοντα* prevodi sa „dužnosti“ (Epict. *Diss.* 3. 2; Epiktet 2019: 189, itd.), ali i opisno, kao ono što čoveku priliči (τὸ καθήκον) da čini (Epiktet 2019: xxii).

Iz navedenog možemo da primetimo da su se prevodioci opredelili za drugačija rešenja, barem kada je reč o pominjanim stoičkim terminima, ali i da su bili pažljivi u svojim izborima i prevodima, kao i da su upućeni u savremene prevode Epikteta na koje i sami referišu, odnosno na koje upućuju čitaoca (Epiktet 2017: 327; Epiktet 2019: 351). Za koje god izdanje da se opredelite, nećete pogrešiti. Preporuka je, zapravo, da čitate oba i to ne samo iz znatiželje kako sve mogu da se prevedu tehnički pojmovi stoičke filozofije, ili iz radoznalosti na koje sve načine mogu da se prenesu Epiktetove duhovite opaske i ironija koja povremeno vrlo nalikuje Sokratovoj. Najveći doprinos ovih prevoda jeste taj što je Epiktet putem njih postao pristupačan ne samo akademskoj već i široj nefilozofskoj zajednici. Radi se o filozofu koji svakako, posebno kada je reč o etičkim pitanjima i nedoumicama, može da bude naš savremenik i sagovornik. Ujedno, ako imamo na umu da je najveći deo stoičkih originalnih spisa izgubljen, Arijanove beleške nam možda i ponajviše približavaju stoicizam. Filozofija stoicizma je filozofija čiji cilj nije samo da pruži svojevrstnu utehu, kako se to neretko ističe, već je to filozofija koja pre svega i uvek iznova poziva na racionalno prosuđivanje sveta u kome živimo. Ujedno je i reč o filozofiji koja podstiče društveni i politički angažman od koga, na kraju krajeva, kako neki stoici ističu, ne beži ni mudrac.

Literatura

- Brunschwig, Jacques & Sedley, David (2003), „Hellenistic Philosophy“ u: David Sedley (prir.) *The Cambridge Companion to Greek and Roman Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press, str. 151-183.
- Ciceron, Marko Tulijski (1955), *O prijateljstvu; O dužnostima; O starosti*, Beograd: Kultura.
- Cicero, Marcus Tullius (1961), *Letters to Atticus xii-xvi*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Epiktet (1925, reprinted 1998), *The Discourses as Reported by Arrian*, London: Loeb Classical Library.
- Epiktetov Priručnik* (1958), Beograd: Kultura.
- Epiktet (2017), *Razgovori*, Loznica: Karpos.
- Epiktet (2019), *O pitanjima karaktera i moralnog izbora*, Beograd: Srpska književna zadruga.
- Frede, Mihael (2012), *Slobodna volja: Poreklo pojma u antičkoj misli*, Beograd: Fedon.
- Gregorić, Pavel (2006), „Predgovor“ u *Epiktet: Priručnik*, Zagreb: Kruzak.
- Inwood, Brad (2018), *Stoicism: A Very Short Introduction*, Oxford: Oxford University Press.
- Kraye, Jill (2017), „The Early Modern Turn from Roman to Greek Stoicism“ u: Yosef Z. Liebersohn, Ivor Ludlam & Amos Edelheit (prir.), *For a Skeptical Peripatetic*, Academia, str. 295-307.
- Krstić, Predrag (2016), *O čemu govorimo kad govorimo o prosvetiteljstvu: perike i gaće*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Laertije, Diogen (1973), *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, Beograd: BIGZ.
- Long, Anthony A. (2002), *Epictetus: A Stoic and Socratic Guide to Life*, New York: Oxford University Press.
- Sellars, John (2006), *Stoicism*, Chesham, UK: Acumen.